

ABİDİN PAŞA'DA TERAKKİ VE SAADET TASAVVURU*

Fulya İBANOĞLU

İstanbul Müftülüğü
fulyaibanoglu@gmail.com
0000-0001-8478-2967

Öz

Türkçede umumiyetle “fertlerin ve cemiyetlerin manevi yük-selişleri” manasında kullanılan terakki 18. yüzyıl sonrasında çizgisel ilerleme manasındaki progress kelimesiyle benzer manalar kazanmıştır. İlerleyen toplumların daha mutlu olduğu inancı kelimenin muhtevasına dahil olmuştur. Bu durum terakki kelimesinin Türkçede iki farklı manaya işaret etmesiyle neticelenmiştir: Maddi ve manevi terakki.

Terakki kelimesinin farklı devirlerde, meşrep ve meslek bakımından farklı isimlerin metinlerinde kullanımı, ka-dim literatürdeki manalarıyla benzerliklerinin, ayrıldıkları noktaların tespiti hem daha iyi anlaşılmasına hem de bunu metinlerinde kullanan isimlerin entellektüel biyografilerine katkı sağlayacaktır. Nitekim sufi meşrep bir bürokrat olan Abidin Paşa'nın Devr-i Hamidi'de tefsir ve ahlak sahasında yazdığı eserlerinde terakki kelimesini kullanımı, saadet de-yince ne anladığı dikkate değer bir örnektir.

Bu çalışmada, Abidin Paşa'nın maddi terakkiyi teknik-tek-noloji, manevi terakkiyi İslam'ın hakkıyla tatbik edilmesi neticesinde görülen ahlaki terakki olarak tasavvur etmesine

71

Dîvân *DISİPLİNERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 29 sayı 56 (2024/1): 71-105
Gün. Tar.: 22.04.2024
Kabul Tar.: 27.06.2024
Yay. Tar.: 04.07.2024
doi: 10.20519/divan.1471919

* Bu makale, 4 Mayıs 2023 tarihinde ASBÜ'de düzenlenen “Bütün Yönleriyle Abidin Paşa Sempozyumu”nda sunulan ancak yayınlanmayan tebliğe dayanmaktadır.

dikkat çekilmiş; terakki kelimesine yüklediği manalar ve sa-
adetle kurduğu irtibat tespit ve tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abidin Paşa, Terakki, Saadet, Tekâmül,
Medeniyet, Darwinizm.

GİRİŞ

Terakki Osmanlı modernleşmesinin dinî, fikrî, içtimai, siyâsî sahalardaki tezahürlerinin hasılası olan Çağdaş Türk Düşüncesi'nin merkezî konuma haiz kelimelerindendir. Tanzimat sonrası ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kelime Batı tefekkür dünyası mahsulü *progressin* tercümesi olarak bir düşünce tarihi kavramına dönüşmüş, *ilerleme* kelimesiyle birlikte sıklıkla kullanılmıştır.¹ Bu bakımdan bahis mevzu dönemlerden önce de Türkçede tedavülde olan kelimenin serüvenini takip edebilmek kelimenin hangi tarihlerde, hangi anlamlarda, hangi kelimelerin müradifi ve hangi kelime öbekleriyle birlikte kullanıldığını tespit ve tahlilden geçmektedir.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet devri fikir dünyasındaki benzer ve farklı manalarının yanı sıra, farklı dönemlerde farklı kimlik ve meşreplerden kimselerin *terakki* kelimesini nasıl kullandıkları, bu manaların geriye doğru götürülüp götürülemeyeceği gibi meseleler de kelimenin kavram haline geliş sürecini ortaya koyabilmek açısından son derece mühimdir. Nitekim sufi meşrep bir bürokrat olan Abidin Paşa'nın (1843-1906)² Devr-i Hamidî'de tefsir ve ahlak sahasında yazdığı eserlerinde *terakki* kelimesini kullanımı ve onu *saadetle* ilişkilendirmesi bu bağlamda dikkate değer bir örnek olacaktır.

Abidin Paşa yirmi yaşına kadar memleketi Preveze'de özel hocalardan çok iyi bir tahsil görmüş, 1863'te İstanbul'a gelmiş, 1866'da saray silahşörü/muhafızı (bu vazifeye hususen Arnavutlar alınırdı)³

1 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Fulya İbanoğlu, "II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

2 İskender Pala, "Abidin Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1: 310. Güzin Dino'nun naklettiğine göre Abidin Dino'nun da görüp beğendiği, Abidin Paşa hakkında Gazi Eğitim Enstitüsü'nde yapılmış, -muhtemelen 80 öncesi, 70'lerde- bir doktora tezi de mevcut. Ne yazık ki şimdilik bu tezi göremedik. Bkz. Bahriye Çeri, *Böyle bir Hayat Güzin Dino* (İstanbul: YKY, 2022), 63.

3 Torunu Suphi Nuri İleri silahşörlükten ayrılışına dair şunları anlatıyor: "*Annemin babası Mesnevi-i Şerif şarihi Abidin Paşa gençliğinde Sultan Abdülaziz'in silahşoru yani muhafızı imiş. Bir gün padişahın çadırının*

iken Keçecizade Fuat Paşa'nın himayesinde bir Fransız mektebine gönderilerek bir müddet de burada Fransızca okumuştur. Çok küçük yaşlardan itibaren Arnavutça, Yunanca, Türkçe, Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca tahsil eden Paşa, bu dillerde konuşup yazabildiği gibi, ekonomi politik, devletler hukuku ve felsefe gibi farklı ilim dallarında da kendini yetiştirmiştir.

Bildiği lisanlar ve ilmî formasyonu sayesinde Doğu ve Batı kültürüne dair fikir sahibi, aynı zamanda *Mesnevi* şarihi⁴ bir Halveti⁵ dervişi olan Abidin Paşa⁶ 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi komisyonunda Namık Kemal,⁷ Ziya Paşa ve Süleyman Paşa ile birlikte ça-

önünde nöbet bekliyormuş. Çadırın içinde bulunan Sultan Aziz Hazreti Peygamber'in aleyhine atıp tutuyormuş. Padişah ve halifenin peygamber hakkındaki bu saygısız küfürlerini dinledikten sonra bütün dini duyguları kabaran büyük babam nöbeti bitirir bitirmez hemen silahşorluktan istifa edip memleketi olan Preveze'ye gitmiş." Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli 1*, haz. Mehmet Metin Hülalü (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 161.

4 Abidin Paşa bu şerhi yedi cilt olarak tamamladıktan sonra Ahmet Cevdet Paşa'ya göndermiş o da takdîrî bir cevap yazmış fakat yedi cilt meselesinin imkânsızlığına da dikkat çekmiştir. Abidin Paşa bu mektuba cevabında "Sekiz seneden beri her sabah Kur'an-ı azimüşşandan sonra [Mesnevi] okumayı adet edindim. Zira Celaleddin-i Rumi Hazretlerinin ruhaniyetinden başka makulatta dahi misline ne eski Yunan ve Roma ve ne de Avrupalılardan hiçbir hâkim, hiçbir müellife tesadüf etmedim. Mesnevi-i şerifi sırasıyla okudukça zevk ve lezzet ve hayrete müstağrak olur idim." demektedir. Karşılıklı bu mektuplar için bkz. Ebul'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 332.

5 Esas itibarıyla Abidin Paşa'nın Mevleviliğe yakınlığıyla Halvetiliği farklı iki tarik olmasına rağmen birbiriyle tenakuz arzetmez. II. Mahmud devri devlet adamlarından Pertev Paşa (1785-1837) örneğinden hareketle 19. asırda Osmanlı devlet ricalinin ve memurlarının "şeriat konusunda katılık ve esneklik" bakımından birbirine zıt gibi görünen iki meşrebe mesela hem Nakşiliğe hem Mevleviliğe müntesip olabildiği iddiası için bkz. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağlalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 199.

6 Abidin Paşa'nın kendi ifadesine göre mürşidi Halvetiyye'nin Sünbülüye kolundan Merkez Efendi Tekkesi şeyhi (Muhammed) Nureddin Efendi (v. 1881)'dir. Bkz. Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya* (Rodos: Matbaa-i Vilayet, 1312), 96. Nureddin Efendi, Sünbülü Hankâhı'nda Şeyh Razi Efendi'den telkin-i zikir etmiş, Fındıklı Şeyhi Yunus Efendi'den sülukunu tamamlamış, Kadiriye Şeyhi Ahmed Muhyiddin Efendi, Tophane'de Gülşenî Şeyhi Ahmet Efendi ve mahdumu Ahmed Mesud Efendi'ye Sünbülü tarikinden hilafet vermiştir. Bkz. Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya -3* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 3459.

7 Kuntay, Abidin Paşa'yı Namık Kemal'in sevdikleri arasında zikreder ve Paşa için onun şöyle dediğini nakleder: "Avrupalılar nazarında efkâr-ı

lıştır.⁸ Bu bakımdan kendisinin Cevdet Paşa ve Rüşti Paşa gibi Kanun-i Esasi'ye esas itibarıyla itiraz eden tarafta değil, yeniliklere açık anayasa taraftarı, istibdat karşıtı, kanun nezdinde müslümanlarla gayri müslimlerin nispi müsavatsızlık talep eden tarafta yer aldığını söylemek mümkündür.

Mutasarrıflık, valilik, borsa komiserliği, hariciye nazırlığı görevlerinde bulunmuş bu çok yönlü Devr-i Hamidi paşasına Şeyhülislam Musa Kazım "feylesof"⁹ vasfını da münasip görür. Fakat onun istibdat döneminde hakiki kanaatlerini ve itikatlarını izhardan çekindiğini imayı da ihmal etmez:

"(...) Eazım-ı mürtekinin sırasına geçen zevat setr-i uyub ve atf-ı [afv-ı?] zünub için daima namaz kılarlar ve seccadelerini makam-ı resmiyelerine bile taşıtırlardı. Abidin Paşa merhum feylesof bir zat olduğu halde seccadeden başını kaldırmazdı. Mabeyn ve Bâb-ı Âlice makbul ve memduh olmak için mutlaka postnişin güruhuna icap ederdi."¹⁰

cedidenin fiile ihracı için yaratılmış bir mahluk addolunur." Bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* -3 (İstanbul: Maarif Basımevi, 1956), 784.

8 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 517. Namık Kemal, Ziya Paşa, Sava Paşa ve Ohannes Efendi ile komisyonda olduğuna dair Mithat Cemal Kuntay'dan aktaran bir metin için bkz. İsa Çelik-Birol Yıldırım, "Ankara Valisi Abidin Paşa'nın Mesnevî Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri," *I. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 03-04 Mayıs 2017* (Ankara: Kalem Neşriyat, 2017), 2, 413.

9 Hilmi Ziya Ülken'in kanaatimizce bu meseleyle irtibatı açık olan şu yorumunu burada zikretmek yerinde olacaktır: "*Türk tarihinde garp mütefekkirleriyle kıyas edilebilecek orjinal büyük bir feylosof yoktur. (...) Feylosof ismile tanılanların nihayet yüksek birer mütercim veya şârih olmalarına mukabil (...)*" bkz. Hilmi Ziya Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi* isimli eserinden nakleden İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 19.

10 Musa Kazım, *Devr-i İstibdat Ahvali ve Müsebbibleri* (Dersaadet: Karabet Matbaası, 1327), 30. İktibas ettiğimiz bu paragrafı Niyazi Berkes, Şeyhülislam Musa Kazım'ın eserinden sadeleştirerek vermiş, bu mülahazaya "*Tanzimat döneminde masonlukları, rindlikleri bilinen kişilerden tutumunu değiştirip aşırı dindar gözükebilenler yakayı kurtarabiliyorlardı. Kendisi de bir mason olan, Meşrutiyet dönemi şeyhülislamlarından, ulemadan Musa Kazım Efendi (1858-1910) anularında bu dönüşümü şöyle anlatır (...)*" şeklinde bir yorum yapmıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: YKY, 2002), 347. Orhan Türkdoğan ise Berkes'in bu tahlilini "Abidin Paşa Modeli" olarak adlandırmış ve buradan yola çıkarak bazı yorumlara gitmiştir: "*Abidin (Paşa) Dino ailesinin bir ke-*

Buna mukabil Abidin Paşa *Mesnevî*'yle dolayısıyla tasavvuf kültürüyle fikir ve ruh dünyasını zenginleştiren bir müellif olmasına rağmen -tam da bu sebepten- modernleşme devri mütefekkirlerimizden Baha Tevfik tarafından, metafizik meselelere dair eser verdiği için felsefenin, şerhçilik yaptığından ötürü de tefekkürün önünü kapatmakla itham edilmektedir.¹¹

simi, yakın tarihimizde Marksist ve pozitivist akımların en güçlü temsilcilerini barındıran geniş ve zengin bir yapıyı ortaya koyar. Abidin Paşa bizzat kendisi 'Yanya Rum Lisesi'nde okumuş, Batı kültürüne erişebilmiş, sivri-bilmiş' ender şahsiyetlerdendir. [Aktaran; Rasih Nuri İleri, Ortak Kitap: Aydın, İstanbul: YAZKO Yayınları, 1984), 20] Abidin Paşa'nın oğlu Rasih Bey ise Abidin Dino'nun babası, Rasih Nuri İleri'nin dedesidir. İleri'ler (Suphi Nuri, Rasih Nuri ve Celal Nuri); Dino'lar (Abidin ve Arif); Aybar'lar (Mehmet Ali) Nazım Hikmet Ran ailesi ve Sabahattin Ali'ler bu çizgide düşünülebilir. Nitekim Rasih Nuri İleri bu gerçeği şöyle dile getiriyordu: 'Nasıl ki bir müslüman aileden insan müslüman olursa, ben de sosyalist bir aileden sosyalist oldum. Bu benim kişisel meziyetim değil, aile kaderim diyeceğim geliyor.' [Emin Karaca, Eski Tüfeklerin Sonbaharı (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1996), 63'ten zikreden Mahmut Çetin, Boğazdaki Aşiret (İstanbul: Marifet Yayınları, 2002), 124] Rasih Nuri İleri bir yazısında, Türkiye Komünist Partisi'ne 'Paşazadelerin' hâkim olduğunu söylüyordu. [Rasih Nuri İleri, "Sınıfsal Köken ve Dil Üzerine," Yeni Yüzyıl 11 Ekim 1995]" bkz. Orhan Türkdoğan, Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları (İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2009), 294.

Abidin Paşa hakkındaki bu aktarımları, Berkes'in ve Türkdoğan'ın yorumlarını, Musa Kazım Efendi'nin kendisi ile alakalı bazı detayları da dikkate alarak okumanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Nitekim Musa Kazım Efendi Meşrutiyet'in ilanından az önce Galatasaray'da hocalık yaptığı yıllarda lisedeki diğer muallimlere nispetle "açık fikirli ve devre göre hareketli yenilik taraftarı" biridir. Derse girer girmez beyaz sarıklı fesini çıkarır, başı açık halde dersini takrir edermiş. İlmiyeden biri olarak hemen bütün tekkelere gider, her tarikin ayinini bilir ve iştirak edermiş. Meşrutiyet'ten önce Şabaniyye'den Necib Efendi Tekkesi'ne muntazaman devam etmiş. Nakşibendiye'den bir zata da intisap etmiş, Murad Molla Tekkesi'ne devam etmiş. Meşreben Melami olduğu ifade edilen Musa Kazım Efendi mesela Şeyh Bedreddin'in *Varida'*ını tercüme etmiştir. [Bkz. *Revnaoğlu'nun İstanbul'u, İstanbul'un İç Tarihi: Fatih 3*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 1497-1499]. Dolayısıyla Şeyhülislam Musa Kazım'ın, Abidin Paşa'nın bazı filleri için tasavvur ettiği ve dile getirdiği, devrin icabatı hatta icbarı olarak zikrettiği hususların benzerlerinin kendisinin hayatında da hem de aynı dönemlerde carî olmasını yine aynı saiklerle mi açıklamak gerekecektir?! Doğrusu devrin ruhunu anakronizme düşmeden, bugünden bakarak anlamak ve tahlil etmek çok da kolay görünmemektedir.

¹¹ Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd* (Dersaadet: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1332). Baha Tevfik bu eserinde "Mesail-i Felsefiye: Bizde Felsefe" başlığı altında bizde felsefe olmadığını fakat "*Arap felsefesiyle ve bazı âli tarikatlerin pek*

Netice itibarıyla bu çalışmanın kaynaklarını teşkil eden, II. Abdülhamid devrinde bir paşa tarafından kaleme alınan içtimai-ahlaki kitaplar¹² –ki bunlar doğrudan ders kitabı olarak yazılmamıştır¹³ dönemin eğitim politikaları istikametinde şekillenen ders kitaplarında da görüldüğü üzere bir taraftan siyasi iradenin yansımaları, bir taraftan ilerlemeci dünya tasavvurunu,¹⁴ bir yandan

esaslı olan nazariyeleriyle iftihar edenleri düşündükçe bu hükmü tehire mecbur” (46) olduğunu söyler. Felsefeyi metafizik meselelere hasredersek, “mafevkattabiiyata ve bununla münasebeti olan mebhaslere felsefe demektedir ısrar edersek pek geride kalmış” (47) olacağımızı savunur. Bizdeki felsefenin Batı ve Arap kaynaklı olduğunu, Arap felsefesinin de iki yoldan bize intikal ettiğini, bunlardan birisinin tarikatler, diğerinin de *Mesnevi* mütercimleri Abidin Paşa, Ankaravi, *Füsus* mütercimi Abdullah Bosnevi, *Sırr-ı Furkan*, *Sırr-ı İnsan* kitaplarının müellifi Sırrı Paşa gibi birkaç zatın nakilleri olduğunu iddia eder. Baha Tevfik'e göre bu, bizdeki felsefenin önünü tıkayan, daraltan bir durumdur. (50) Hilmi Ziya Ülken de bizde “*ilim alanındaki kapalılık, felsefede de kapalılığı doğurmuştur. Osmanlı devrinde felsefe, skolastik içine girmiş, Ortaçağ İslam feylesoflarının eserlerini şerhlemekten ileri gidememiştir (...)* Muhyiddin b. Arabi ve Mevlana şerhleri, düşünce hayatında birinci derecede rol oynamıştır.” diyerek benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1998), 43. Modern dönemde şerh geleneğinin felsefeye mâni olduğu yönündeki tenkitlere dair bazı dikkatler için de ayrıca bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz/Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 60-64, 91-99.

12 Osmanlı'da ahlak kitapları ve muhtevaları hakkında şu eserlere müracaat edilebilir: Hüsameddin Erdem, “Osmanlı'da Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri,” *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000): 25-64; Yusuf İzzettin Aktaş, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

13 Devr-i Hamidî'de kurulan Darülfünun 1900'e kadar düzenli olamadığı gibi ahlak dersleri ve derste okutulacak müstakil kitapların olmadığı bilinmektedir. Bkz. Melek Güneş Yıldız, *Darülfünun'da Ahlak Dersleri Programları-Ders Notları-Hocalar* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020). Nitekim ahlak dersleri için ilk metin 1908 tarihli Emrullah Efendi'nin derslerinde tutulan talebe notlarıdır. Bkz. Meryem Üke, “Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 24. II. Abdülhamid devri ahlak ders kitapları ve muhtevaları için ayrıca bkz. Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 196-201.

14 II. Abdülhamid devri eğitim politikalarının ahlak ders kitaplarına yansımaları tahlil eden erken bir çalışma için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 240-242. Mesela M. Said'in *Ahlak-ı Hamide* isimli ders kitabı için “... bir yandan geleneksel dini değerleri siyasi denetim aracı olarak alabilirdiğine teşvik ederken, öte yandan ise imparatorluğu Ortaçağ İslami

da devrin halet-i ruhiyesini yansıtmaktadır. Nitekim Paşa *Defter-i Abidin Paşa*,¹⁵ *Saadet-i Dünya* ve *Meâlî-i İslamiye*¹⁶ isimli eserlerinde maarifin öneminden bahseder¹⁷, Batı'nın keşif ve icatlarının hasılası teknik-teknolojiyi maddi bakımdan terakki olarak değerlendirebilir. Müslümanların Allah'ın bahşettiği dünya nimetlerinden istifadeyle dünyayı imara çalışmalarını, böylece terakki etmelerinin imanlarının gereği olduğunu, bu hakikat dikkate alındığı takdirde hem uhrevi hem dünyevi saadete ulaşılacağını dolayısıyla İslam'ın terakkiye mâni olmadığını söyler. Tüm bu meselelere dair yazdıkları, girişte ifade ettiğimiz bakımlardan değerlendirmeyi hak etmektedir.

Defter-i Abidin Paşa, matbu bir fikir eseri olmaktan ziyade Paşa'nın el yazısıyla tuttuğu notları ve vesikaları havi, Adana, Ankara ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid valilikleri esnasında karşılaştığı meseleler, aldığı tedbirler, sedaretle, nezaretle yazışmaları, çeşitli muka-

düşüncesiyle uyuşması kabil olmayan maddi ilerleme ve modernleşme politikalarını izleyen bir otokrasinin içinden çıkılması güç kritik bir ikilemi yansıtıyordu." demektedir. Bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 242-243. Ayrıca Akşin Somel, "Abdülhamid dönemi ders kitaplarını toplu olarak değerlendirecek olursak bir yandan dini otoriter sosyal değerler, diğer yandan da dünyevi ve ilerlemeci anlayışa vurgu yaptığımızı söyleyebiliriz." diyerek dönem ruhuna dair bir kanaati ifade ediyor. Bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 253.

15Paşa'nın el yazısıyla tuttuğu ve basılmamış bu defterde, 1881'de atandığı Adana valiliği, 1885'te Sivas'a, 1886'da Sivas'tan Ankara'ya, 1893'te Ankara'dan Cezayir-i Bahr-ı Sefid valiliğine atanması ve bu vazifeleri deruhte ettiği zamanlarda tuttuğu perakende notlar yer almaktadır. Bu notların aslı iki ayrı defter halinde Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu no: 24 ve no: 19'dadır. Biz çalışmada 24 no'lu defterdeki bazı bilgilere müracaat ettik. [Bundan sonra kısaca *Defter* olarak verilecek] Defter, Paşa'nın kendisi tarafından -ilk on sayfa ve son sayfa hariç- numaralandırılmış 337 sayfadan müteşekkildir. Defterler, Hâlis Çanakçı tarafından önce doktora tezi olarak sunulmuş sonra da yayına hazırlanmış, *Defter-i Abidin Paşa-Dino* adıyla Cinus yayınevinden 2020'de yayınlanmıştır.

16Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye* (İstanbul: Malumat Kitaphanesi, Tahir Bey Matbaası, 1316 [1900/1901]).

17Paşa'nın valilik yaptığı her dönemde maarifi yakından takip ettiğini söylemek mümkün. Hatta Yunus Nadi'nin nakline göre daha sonra Galatasaray'da beraber okuduğu, Abidin Paşa'nın torunu Celal Nuri [İleri] ile Rodos Süleymaniye Medresesi'nde talebe iken Paşa da dönemin valisi imiş. Bu vesileyle rahatlıkla medresenin tedrisatını takip eder, arada gelip talebeye sorular sorar, onların seviyesini anlamaya çalışmış. Bkz. Enis Tahsin Til, *Gazeteler ve Gazeteciler*, haz. İbrahim Şahin (Ankara: Bilge Yayınları, 2004), 168.

veleler, bulunduğu vilayetlerdeki toplumun farklı kesimlerine dair bazı tasvirlerden müteşekkildir. Ancak kimi zaman yapılan bazı icraatlar ya da müşahadeler etrafında tahlil ve tespitlerini de not etmiştir.

Paşa'nın, künye sayfasında "Ahlak-ı hamide ve hikmet-i İslamiye mebahisini şamildir" diye takdim ettiği *Saadet-i Dünya*¹⁸ isimli eseri Osmanlı'nın modernleşme döneminde yazılan ahlak kitapları ya da ders kitaplarında görülen bahislerle kısmen benzerlik gösterse de kendine has bir tarzla kaleme alınmıştır. Ahlaki prensipler ve ıstılahların izahını yapmaksızın klasik/geleneksel İslam ahlakının ve tasavvufi ahlakın bazı mevzularının rindane bir üslupla mecedildiği bir eser olarak telif edildiğini söylemek mümkündür. Kitapta esas olarak, dünya saadetini temin edecek şeylerin aslında ahiret saadetine de götürüleceği, çünkü dünyanın ahiretin bir aynası olduğu, dolayısıyla dünya nimetlerinin, cennet nimetlerini tahayyül ve tasavvur edebilmek için insana yeryüzünde bahşedildiği farklı misallerle anlatılmaktadır. Bu sebeple kitapta dünya lezzetlerini terkederek cennete ulaşılacağı itikadı ve sufiyane zühd ahlakından nispeten farklı ama yine tasavvufi bir tavır tavsif ve tavsiye edilmektedir, denilebilir. Yani Osmanlı modernleşme döneminde tenkit edilen "bir lokma bir hırka", "terk-i dünya", "zahidane hayat"¹⁹ gibi tasavvufi prensiplere Abidin Paşa yine tasavvufun içinden konuşarak şerh düşer: Dünya nimetleri dünyayı tezyin etmek suretiyle insanogluna lütfedilmiştir. Bu nimetlerden yerinde ve miktarınca istifade dünyadayken ahiretteki lezzetleri tatmak sadedinde bahşedilmiştir. Paşa'nın bu bakış açısına, İslam'la şekillenen ahlak nizamına, geleneksel dünya tasavvuruna doğrudan yöneltilen modern bir tenkit denilemez. O, dünyadan haddi aşmadan istifade etmenin esas itibarıyla Allah'ın bahşettiği saadet menbaı nimetlere layıkıyla mukabelede bulunmak anlamına geldiğine dair bir nasihatte bulunmaktadır.

Meâl-i İslamiye, Abidin Paşa tarafından bazı ayetlerin önce meal-tercümesinin sonra "Hikmet" başlığını taşıyan küçük kısımlarda tefsirlerinin yapıldığı bir eserdir. Fatiha suresinin tefsiriyle başla-

18Bursalı Mehmed Tahir de devrin diğer ahlak kitapları içinde sayar *Saadet-i Dünya*'yı. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, "Eski ve Yeni Ahlak kitaplarımız 3," *Sirat-ı Müstakim* 1/22 (1324): 346.

19"Müslümanları hayata davet" temalı, hususen Meşrutiyet devri metinlerin çokluğuna dikkat çeken ve bunların muhtevalarını tahlil eden bir yazı için bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, 369-370, 372-379.

yan kitapta, zaman zaman modern bilimin, deneylerin verilerine müracaat eden, hususen uluhiyyete, kainatın Allah tarafından yaratılışına aklen ve fennen deliller getiren Abidin Paşa bu minval üzere Sokrat, Newton, Voltaire gibi filozofların sözlerine de müracaat etmekten sakınmaz.²⁰ Paşa'nın tefsir için daha çok imanın güzelliğine, kalbin sükûnetine, ahlakın iyiliğine, tevbeyle, dünya ve ahiret saadetini temin edecek fiillere sarılmaya dair ayetleri seçtiğini söylemek mümkündür.

Bahis mevzu kitaplarda Abidin Paşa'nın terakki ve saadet arasında kurduğu irtibatlar dönemin bu kelimeleri algılama biçimini de yansıtmakta, bir yandan tasavvuf terbiyesi almış bir yandan Osmanlı bürokrasisinde mühim vazifelerde bulunan birinin dünya, ahiret, irade ve kader tasavvurunu bize vermektedir. Bu bakımlardan Paşa'nın bu iki kelimeye yüklediği manaları anlayabilmek için, önce bu iki kelime hakkında Çağdaş Türk Düşüncesi'ndeki genel seyre bakmak yerinde olacaktır.

1. ÇAĞDAŞ TÜRK DÜŞÜNCE'Sİ'NİN BİR KAVRAMI OLARAK TERAKKİ VE SAADETLE İLİŞKİSİ

Batı düşünce tarihinde 18. yüzyılda *ilerleme* kavramı ile *tarih* hemen hemen birlikte yükselişe geçer. İlerleme, şimdide önceyle sonrayı, şurdayla burdayı birbirine bağlar: Tarih ilerledikçe insanlık da ilerlemektedir. Böylece ilerleme fikri, modern zamanlar öncesinde sahip olduğu *manevi kemale* yükselmek manasından tarihi yürüyüşe/yükselişe, dinî/vahiy menşeli anlam dünyasından aklın kudretiyle sınırları çizilen yeni bir dünya tasavvuruna ulaşmaya evrilmiştir. Buna göre insanlık zaman içinde basit, vahşi bir hayattan gelişmiş, çok katmanlı, çok unsurlu bir hayata yükselmiştir. İnsanoğlu ilimlerde, teknikte, maddi hayatta ilerleyerek asırlar içinde gittikçe daha çok şeyi iktisap etmiş, bunun neticesinde de bunları tedarik edemeyen toplumlara nispetle daha mutlu bir dünya hayatı kurmuştur. Netice itibarıyla ilerleme fikrine/inancına göre insanın kendini ve kâinatı daha fazla idrak edip bunun neticesinde çeşitli kazanımlara ve elbette saadete ulaşabilme gayreti ilerlemenin saikleri arasında zikredilmektedir.²¹

20 Msl. Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye*, 280-285, 294-295.

21 Reinhart Koselleck, *İlerleme*, çev. Mustafa Özdemir (Ankara: Dost Yayınevi, 2007), 53.

İlerledikçe daha çok mutlu olunacağına dair duyulan bu inanç, ilerlemenin çeşitlerine daha doğrusu pratikteki tezahürlerine olan rağbeti de arttırmıştır. Bu bakımdan ilerleme maddi olarak, insanların büyük bir kısmının daha uzun, bolluk ve bereket içinde yaşaması anlamına gelmekte, insan hayatının refahında artan gelişmeler için ilerleme denilmektedir. Müreffeh hayatın yanı sıra daha fazla hürriyet, daha fazla müsavat da ilerleme olarak anlaşılmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda ilerleme aklın hurafeler ve cehalet karşısındaki zaferi anlamına gelmektedir.²²

Modernleşme öncesi Türkçe metinlerde de umumiyetle “fertlerin ve cemiyetlerin manevi yükselişleri” manasında kullanılan terakki kelimesi,²³ Batı’da hususen 18. yüzyılda önce Aydınlanma felsefesinin sonra Pozitivizm ve Darwinizm’in de tesiriyle şekillenen, tarihin çizgisel olarak ilerlediği yani maddi şartların iyileştirilmesi neticesinde insanların daha iyi, sağlıklı, mutlu, güvenli, daha rahat bir hayata, her bakımdan basitten karmaşığa, kötüden iyiye, alt seviyeden üst seviyeye kavuşması şeklinde anlaşılan *progress* kelimesiyle benzer manalar kazanmaya başlamıştır.²⁴

Bunda, Tanzimat sonrası ve özellikle Meşrutiyet’le birlikte İslam dünyasının içinde bulunduğu askeri-siyasi geri çekilmelerin, gerilimlerin, Batı’da yaşanan müreffeh hayatın aksine müslümanların gittikçe maddi bakımdan kayıplar yaşamasının tesiri büyüktür. Aslında bu süreç çok daha erken başlamıştır. Osmanlı devletinin Akdeniz’i ve Doğu Avrupa’yı siyasi bir güç olarak idaresi altında bulundurması Batı’yı 15. asrın sonundan itibaren kuzeybatıya sevk etmiş, buraları zaman içinde sömürgeci haline getirmesiyle neticelenmiştir. 1750-1850 arasında İngiltere’de gerçekleşen Endüstri Devrimi’yle de, zamanla bütün Batı’ya yayılmış sömürgecilik faaliyeti neticesinde bu coğrafyada ciddi bir sermaye birikimi oluşmuştur. Bu ve benzeri sebeplerden 19. yüzyılın son çeyreği dünya, hususen Batı ve Osmanlı için siyasi ve iktisadi güç dengeleri savaşlarının yaşandığı bir zaman dilimi haline gelmiştir. Osmanlı bir taraftan yeni sermaye ve para politikaları karşısında, daha doğrusu kapitalizmin baskısıyla mücadele etmek zorunda kalırken diğer taraftan bünyesindeki farklı unsurların hürriyet ve iktidar çatışmalarını yönlendirmek, bastırmak, kimi yerde de saf dışı bırakmakla ciddi kan kaybetmiştir.

²² İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 11-25.

²³ İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 34-36.

²⁴ İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 59-198.

Bu süreçler ve bir yandan oryantalist literatürün tahrikiyle Osmanlı devleti içinde önce askeriye ve kalemiye zamanla da ilmiye “Batı karşısında niçin geri kaldık? Siyasi ve iktisadi zaaflarımızın sebepleri nelerdir? Eski şanlı ve zengin devirlerimiz ne oldu da geride kaldı? Müslümanlar saadet dolu o günlerine tekrar kavuşamayacaklar mı?” gibi soruları gündeme getirmişler, bunlar için cevaplar geliştirmişler, tedbirler almışlar, layihalar, nizamnameler yayınlamışlar, kitaplar yazmışlardır.²⁵

Osmanlı'nın ve tabii İslam coğrafyasının Batı karşısında askeri, siyasi, iktisadi mağlubiyetleri ferdi ve içtimai *mutsuzluk*ta neticelenmiş, bu mağlubiyetlerin, dolayısıyla mutsuzluğun sebepleri İslam değil İslam'ı eksik ya da yanlış anlayıp tatbik eden müslümanlarda aranmıştır. Bu meyanda terakki ve saadet kelimeleri ivme kazanmış, hatta denilebilir ki bu bir tür dünya tasavvuru haline gelmiştir.²⁶

Konumuzla alakalı olarak, II. Abdülhamit devrinden itibaren yayınlanan makalelerin ve risalelerin isimlerinde sıklıkla karşımıza çıkan saadet kelimesi ve tabii onun çevresinde ele alınan meseleler, Tanzimat ve Meşrutiyet münevverinin tefekkür dünyasının en azından bir cephesini görmek bakımından dikkat edilmesi gereken bir husustur.²⁷ Mesele şu örnek cümlede görüleceği üzere

25 Çağdaş Türk Düşüncesi'nde inhitat-tedenni fikrinin tarihi seyri ve müslümanlar niçin geri kaldı sorusu etrafında gelişen tartışmalar için bkz. İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 90-109 ve 211-268.

26 Gündelik hayatta ferdin ya da cemiyetin karşı karşıya kaldığı irili ufaklı zorluklara, dertlere geleneksel dünya tasavvurunda kısaca “bu da geçer ya hu!” ibaresi etrafında yaklaşılmasına, klasik insan ve dünya tasavvurunun hususen tasavvufî ahlak sebebiyle kaderci ve cebrî oluşuna yöneltilen bir tenkit için bkz. Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951). Ayrıca irade, tevekkül, kader ekseninde yeni insan tipinin doğuşunu hazırlayan sebeplere atıfta bulunan bir metin için bkz. Rıdvan Özdiñç, *Akıllık, İrade, Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 31, 283.

27 1883'te yayıma başlayan *Saadet* mecmuasından, üç yıl sonra sene-i devriyesinde seçmelerinin bir araya getirilmesiyle tertip edilen *Necm-i Saadet*, Hakkı isminde bir müellifin yazdığı *Ayine-i Saadet* (1303), Mehmet Faik'in *Saadet-i Aile'si* (1316), Seyyid Abdullah Cemaleddin'in *es-Siyase eş-Şer'iyye fi Siyaseti'r-Ra'i ve Saadeti'r-Ra'iyye'si* (1319), Hacı Necib'in *Esbab-ı Saadet'i* (1327), Mehmed Emin'in *Ahlak-ı Saadet'i* (1327), Ahmed Ziyaeddin'in *Vesiletü's-Saadet'i* (1328), Şamlı el-Hac Mustafa Efendi'nin *Nüzheti'l-Efkâr ve Saadetü'd-Dareyn'i* (1327), Mehmed Fehmi'nin *Din-i İslam'ın Esasları İnsanların Refah ve Saadetleridir'i* (1340), Milaşlı İsmail

anlaşılmaktadır: “Şeriat/İslam maddi, manevi saadetin/terakkinin sebebidir.”²⁸ Osmanlı münevverleri terakkinin kanunlarını, şartlarını aramakta, insanlığın kemalinin -terakki ile hemen aynı manada kullanılan bir diğer kelime olarak *tekâmülün*- saadette nihayet bulup bulmayacağını sorgulayarak saadet ile terakki arasında müspet irtibat kurarlar. Terakkiyi aklın kudretiyle kâinatın bilgisini elde etmek böylece ulum ve fünunda mesafe katetmek olarak anlayan insanoğlunun çok eski zamanlardan itibaren “sahil-i saadete” ulaşma gayretinde olduğu, hatta Mehdi ve Mesih inancıyla “saadet-i âtiye” ve “ümid-i terakki” ile teselli buldukları iddia edilir.²⁹

Terakki ile saadet arasında kurulan bu irtibatın arka planında, İslam tarihinde müslümanlar için en mesut ve en müterakki bir zaman dilimi olarak telakki edilen *asr-ı saadet* fikri³⁰ de mevcut-

Hakkı'nın *Milletimizin Saadeti İçin Düşündüklerim Mebus Olsam Çalışacaklarım* (1330), Ömer Lütfi'nin *en-Namusü'l-Akvam li-Saadeti'l-Ümem'i* (1323/1340), Nuri'nin *Saadet-i Beşeriye*'si (1341) gibi ahlak merkezli eserler özetle, maddi manevi terakki ile ahlak arasında irtibat kurup ferdi ve içtimai ahlakın terakkiyi dolayısıyla saadeti temin edeceğini dile getirirler.

28 Msl. bkz. Elmalılı Küçük Hamdi'nin “Saadet-i Hakikiye” [*Beyanülhak* 1/15 (1324): 328-333]; Abdülhamid Derviş'in “Şeriatin Maddi ve Manevi Saadet Sebebi Olduğu, Yüceliği” [*Volkan* 1/81 (1325): 3-4]; Ali Fuad'ın “Tamami-i Tatbik-i Şeriat, Muvassılada Saadettir” [*Ceride-i Sufiye* 3/102 (1330): 105-106] gibi dönem dergilerinde yayınlanan pek çok metin başlığında saadet kelimesini taşımakta ve ele aldıkları bahisler de birbirleriyle yakın muhtevadadır. Saadete terakkinin birbiriyle yakın manada kullanıldığı bu metinlerde özetle İslam'ın saadet/terakki sebebi olduğu, müslümanların dinlerini ferdi ve içtimai hayatlarında hakkıyla icra etmedikleri için geri kaldıkları, saadete ulaşamadıkları iddia edilir.

29 Mesela Abidin Paşa ile aynı dönemde yaşamış Hoca Tahsin “*Terakki için bir kanun var mıdır?*”, “*Şurût-ı terakki nedir?*”, “*Kemal-i beşeriyetin tabiri hakikisi nedir? Saadet midir, yoksa başka bir şey midir?*” gibi sorular sorar ve tarihin bilinebilen en eski zamanlarından itibaren insanoğlunun “*sahil-i saadete*” doğru yürümeyi tercih ettiğini söyler. Çin, Hind ve Mecûsilerin buna ulaşamadıklarını, yahudiler ve müslümanların bu meşakkat dünyasında sadece Mehdi ve Mesih ümidiyle yani “*saadet-i âtiye*” ve “*ümîd-i terakki*” ile müteselli olduklarını iddia eder. Bkz. İbanoğlu, “*Terakki Fikri*,” 35-36'dan naklen [Hoca Tahsin], “*Tarih-i Terakki 1*,” *Mecmua-i Ulum* 5 (1297): 353.

30 Doğrudan saadet ve terakki irtibatı bakımından ele almamakla birlikte modernleşme döneminde İslamcıların zihin dünyasındaki ideal tarih fikrini şekillendiren “hakiki İslam'a/asr-ı saadete dönüş” meselesini gündeme getiren bir metin için bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, 90; İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 43. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki tarih kitaplarında dün-

tur. Her ne kadar bu tamlamadaki saadetin sebebi esas itibarıyla o çağda Hazreti Peygamber'in henüz hayatta olmasıyla alakalıysa da, Osmanlı'da hususen 19. asır tarih metinlerinde sıkça rastlanılan, İslam'ı kabul ettikten sonra Arapların cahiliye dönemi alışkanlıklarını ve bedevi hayat tarzını kısa sürede değiştirip yüksek bir medeniyet kurup huzura, berekete, zenginliğe, nizamla kısaca saadete kavuştukları, tasavvurunu da şekillendirmiştir. Dolayısıyla İslam'ın en doğru şekilde anlaşılıp en güzel bir biçimde yaşandığına inanılan asr-ı saadete, aynı zamanda İslam'ın kaynaklarına/aslına dönmek böylece terakki ederek mutlu olabilmek manasına gelmektedir.³¹ Burada dikkat çekici husus Çağdaş Türk - İslam Düşüncesi'nde terakki fikrinin Batılı ilerleme tasavvurundan tam da bu noktada farklılaştığı ve hakiki İslam'ın sadece asr-ı saadete yaşandığına duyulan inanç sebebiyle bir bakıma asr-ı saadete yani tarihen geriye doğru gitmeyi teklif ettiği'dir.³²

Abidin Paşa'nın terakki ve saadet yorumunu tüm bu meseleler etrafında düşünmek gerektiği gibi, onun kendine mahsus ve mutlak manada Meşrutiyet devri felsefi ve ideolojik yüklemelere haiz bir anlam dairesi içinde bu kelimeleri kullanmadığını görebilmek için eserlerinde tercih ettiği ifadelerle, tarif ve tasvirlerle dikkat etmek gerekmektedir.

2. ABİDİN PAŞA'DA SAADET OLARAK TERAKKİ

Abidin Paşa'da henüz Meşrutiyet münevverlerinin zihin dünyasındaki benzer şiddette *dünyevi ilerlemeci* manada³³ bir saadet-terakki irtibatının olmadığını söylemek mümkün. Dünya saadeti üzerine bir kitap yazmayı tercih eden Paşa'nın öncelikle dünyevi

ya tarihi tasavvurunun değişimi tetkik edilen bir kitapta da bu meseleye, asr-ı saadet fikrine dikkat çekilmediğini ifade etmek isteriz. Bkz. Emrah Yıldız, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarih Yazımında Dünya Algısının Dönüşümü* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017), 463.

31 İbanoğlu, "Terakki Fikri," 203, 226, 230.

32 Bu hususu örneklendiren bir metin olarak bkz. İbanoğlu, "Terakki Fikri," 199.

33 Nitekim Neumann Cevdet Paşa'nın terakki tasavvurunu tahlil ederken bu neticeye varmış, terakkinin onda siyasi bir amaç olmadığını iddia emiştir. Bkz. Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, çev. Meltem Arun (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 147.

saadetten anladığı, Allah'ın burada kullarına bahsettiği nimetlerin farkına varıp bunlardan istifade edebilmesidir. Yani ona göre meyas olmamak icap eder zira dünyada da saadet mümkündür, bunu ahirete ertelemek doğru bir yaklaşım değildir. İslam insanları dünya saadetinden men etmez, aksine insanın ihtiyacı olan her tür hükmü muhtevi bir din olarak onun önünü açar. Nitekim Allah'ın bîatını ve zahiri birçok nimet verdiğini ifadeyle söze başladığı *Saadet-i Dünya* isimli eserinde “arif ve zarif” kimselerin cennetin numunesini daha dünyada iken gördüklerini, dünyayı bir velinimet bilip onun maddi manevi sayısız nimetlerinden istifade ederek mütelezziz, mutlu, mutmain, bereketli bir hayat yaşadıklarını söyler. Hatta, *Mesnevi*'ye sıklıkla atıfta bulunup dünyanın, ahiret ve ebedi hayata nispetle bir oyun ama ahirete nispet aramınca büyük bir nimet, müminler için pek çok feyzin bahşedildiği bir cennet olduğunu dile getirir. Böyle bakıldığında Paşa'ya göre müslüman için dünya “zindan” değildir ve o dünya nimetlerinden telezüz ettikçe bahtiyar ve ahiret için de ümitvar olacaktır.

Abidin Paşa dünyada insana bahşedilen bu saadet sebebi nimetleri şöyle sıralar: En başta, yokluktan varlığa çıkarak insan olmak, duymak, görmek, hissetmek, yiyip içmek, yorulunca oturmak, elbiseler giymek, bir evde oturmak, sıcakta gölgeye sığınmak, gece ve gündüz lazım olan tabii ve gayri tabii nurla aydınlanmak, güzel sesler ve güzel kokular duymak, evlada, akrabaya, dostlara sahip olmak, onları sevmek ve onlar tarafından sevilme, gönle sürur verecek bir sevgiliyle ülfet etmek ve onun sevgisinden ilahi muhabbete ulaşabilmek hep bunlar “(...) *tabakat-ı arzıyeden teali ve tesaud edip aşk-ı Yezdan ile mesut olmak gibi ahval ne büyük niam-ı Rabbaniye ne azim ihsanat-ı Samedaniye'dir*”³⁴; yani insan tüm bu nimetleri akıl ve kalple sezer, görür ki bu ikisi de dünyada insana verilen en büyük nimetlerdir. Allah'ın verdiği bu nimetleri göremeyenler münkir, dolayısıyla karanlıkta kalmış kimselerdir.³⁵ Kâinatı ve içindekilerin sahibi ve yaratıcısı olan kadir-i mutlak Allah, kullarına bu dünyayı çeşitli nimetlerle donatarak onlara mutluluğu daha dünyada iken lütfeylemiştir. O halde der Paşa, dağlar, ormanlar ve buraları süsleyen çiçekler, kuşlar, bülbüller, denizler, gündüzün bitiminde gurubun, gecenin gelişiyle ayın, yıldızların semayı tezyin etmesinin yanı sıra dine devlete, millete, insanlığa

34Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 5-6.

35Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 8-10.

yoruluncaya kadar hizmet edebilmek hatta aşk da lezzetine doyumlamayan nimetlerdendir:

“ (...) garik-i muhabbet olan aşık ve maşukun muhib ve mahbubun kalplerinde (...) her halde muhabbetten bî-intiha lezzetlerin şaşaa-pâş olması ve din u devlet u millet ve insaniyete vaki olan hüsn-i hidemat-tan sonra derk edilen lezzet ve saadetin (...) niam-ı Rabbaniyenin zuhur ve vücudu nasıl feramuş olunabilir?!³⁶

Tam da burada dönemin sıkça tartışılan mevzularından tabii seleksiyon ve Darwinizm’e³⁷ de parantez açan Abidin Paşa uluhiyete, hilkate inanan bir mümin olarak bu düşünceleri reddeder. Ona göre kâinatın bir yaratıcısı olduğunu bu kadar açık ispat eden nimetleri, son birkaç yıldır bazı kimseler görememiş “*müşkilat-ı akliye ve fenniyeye giriftar olup pusulayı şaşırmuşlar*”,³⁸ insanın, ruh sahibi varlıkların yaratıcı tarafından yaratıldığını reddedip ya cemadattan hasıl olduklarına ya da Darwinizm’in izahını kabul ederek hayvanların ıslah yoluyla bir cinsten başka bir cinse dönüşebileceğine inanmışlardır. Hâlbuki Pasteur’ün de dediği gibi yeryüzünde bir tek insan kalsa dahi onun varlığı Allah’ı ispata kâfidir³⁹ ve elbette mahlukatı tabiat yaratmamıştır.⁴⁰

Abidin Paşa, Darwinizm gibi batıl felsefelerin iddialarının aksine insanın hayvandan daha mükemmel hatta kâinatın en mükemmel varlığı, mahlukatın en şerefli olduğu söyler. Bu nedenle insan tab’an kendisini mesut edecek şeylere meyilli ve bunları temin edebilecek kudrette yaratılmıştır.⁴¹ Hatta insan Allah’ın koyduğu

36Abdin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 12-13.

37Konuyla ilgili detaylı malumat için bkz. İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 59-73. Ayrıca Osmanlı modernleşmesine şahit olan, Abidin Paşa gibi tasavvuf geleneğinden gelen hatta meşayihden kimseler de terakki-tekâmül bağlamında metinler üretmişlerdir. Bunlardan biri için bkz. Fulya İbanoğlu, “Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: ‘Darvin’e Cevab İrşadu’l-Ġâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin’ İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili,” *Artuklu Akademi* 5/2 (2018): 273-342.

38Abidin Paşa’nın bir İngiliz misyonere cevaben yazdığı, mucize ve keramet in hurafe olmadığını ispat sadedinde Maddiyyun’u (materyalistleri) tenkit edip, fizikle metafizik arasındaki farkları tartıştığı bir başka risale için bkz. Abidin Paşa, *Alem-i İslamiyet*, 46-47.

39Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 14-15.

40Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye*, 254-255.

41İnsanın tab’an, fitraten terakkiye meyilli olduğu, İslam’ın da fitrat dini olduğu meselesi Meşrutiyet döneminde çok daha kuvvetli bir şekilde savunulmuştur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 115, 117.

hudutları tasdik edip uyduğu müddetçe⁴² O'nun sahibi olduğu dünyaya da manen yine O'nun varistir:

“Mukteza-yı hikmet Cenab-ı Hüda insan[ı] talib ve matlub ve rağib ve merğub ve aşık ve maşuk olarak nümayan ve küremizde malum olan mahlukat içinde en müstaid (...) İnsan tâbi-i ferman-ı Cenab-ı Yezdan olunca manen varis-i Malik-i cihandır.”⁴³

İnsanı dünyada hem kendini hem etrafını ıslaha muktedir bir varlık olarak tarif eden Abidin Paşa, ancak bunun tahakkuku için iman kuvvetinin yanı sıra ciddi bir gayret gerektiğini söyler. Zira diğer varlıklardan farklı olarak sadece insan kâinattaki nizamı farke-
dip onun devamını sağlayabilecek evsiftadır. Bunu da atalet içinde gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Bu hususta Aristo ve Hazreti Mevlana'nın fikirlerine müracaat eden Abidin Paşa insanın mesut bir hayat için çalışması gerektiğini, ataletin, tembelliğin saadetin önünde en büyük engel olduğunu söyler.⁴⁴ Onun bu vurgusunun, modern ahlakın toplumların ilerlemesi için *üreten insan, sa'y u amel* gibi vurgularından farklı bir yerde durduğunu, daha doğrusu insanın yeryüzünde çalışması gerektiği meselesini vazediş biçiminin “daha sufiyane” olduğunu söylemek mümkündür.

Abidin Paşa insanın Allah'ın yeryüzünde varisi ve O'nun gibi kadir-i mutlak bir yaratıcıya iman ediyor olması sebebiyle bedbahtlığa hakkının bulunmadığı kanaatindedir. Ona göre tek ilah inancına sahip bir kimsenin terakki etmemesi, edememesi düşünülemez, çünkü Allah'ın iradesi dünyanın mamur olması yönündedir. Üstelik tabii, yani doğuştan ölüme doğru cereyan eden süreç zaten insanı terakkiye sevk etmektedir. Akıllı kimse her hâlükârda hayra meylederek terakki eder:

“İnsan, kendisini bedbaht (...) add u güman etmek kadar hata ve cefa olamaz. Nev'-i benî beşer ne için bedbaht ve hüzün-aver olsun? Cenab-ı Kadir-i mutlak gibi bir rahim ve kerimin abd u mahluku olmak nimet-cihan kıymeti insana kâfi değil midir? Bu fikr-i ubudiyetle terakki ve teali etmeyenler; düşünsünler ki dünyaya gelmezden evvel nasıl müddet-i medide geçmiş vefatlarından sonra nasıl zamanlar geçecektir... Veladetten memata kadar insan vukuat saikasıyla çar naçar

42İnsanın Cenab-ı Hakk'a itaatinin “bais-i saadet”, “mahz-ı hayr ve dai-i terakkiyat ve necat” olduğu vurgusu için ayrıca bkz. Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 327.

43Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 23-24.

44Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 26-27.

ilerilemeye icbar olunur. Merd u dâna olanlar, son menzile varmak arzusuyla en makbul tarihi ihtiyar ederler. Ve mevte varıncaya kadar merdane yürümeye karar verirler. Bu mühim seferde tarik-i muhtelif mevcut ve amade olduğundan ashab-ı akıl, mahz-ı hayr olan cihete meyyal ve saadet-mâl olurlar.”⁴⁵

Yukarıdaki iktibasta da görüldüğü üzere Paşa'nın, insanın farklı yollarla karşılaştığında aklını kullanıp hayır cihetinde tercihte bulunmak suretiyle hem mutlu olacağı hem terakki edebileceğine dair inancı onun irade, kader, insanın fiilleri hakkındaki itikadını görmemiz açısından da önemlidir.⁴⁶

Nitekim ona göre, bir kimse hayatında öyle bir yol seçmelidir ki tercih ettiği bu yol onu hem uhrevi saadete götürmeli, hem de dünya lezzetlerinden istifadesinin yolunu açmalıdır. Böyle olduğu takdirde dünyanın acısı da tatlısı da, her makbul fikir ve zikir kulda manevi güzellikler, kalbinde ahenk hasıl eder, aynı zamanda meşru lezzetlerden de tattığı için bahtiyarlar arasına girer:

“Dünyanın her hali, her macerası, her makbul olan hestisi salikine nafi olsun ve her zerrenin şuhudundan, her sadanın semaından, her zikir u fikr-i makbulün vücudundan mükemmel bir gülzar-ı manevi, bir ahenk-i kalbî istihsal edilsin mert olanlar lezaiz-i meşrua-i dünyevi-yeden kendilerini hissemend ederler ve mevt-i suriye takarrub etikçe müste'men olurlar. Ve bu seyahat-ı dünyayı lütf u keremle tenevvü (?) ve manen temdid ve her an bahtiyarane tecdid eylerler. Bu seferde en sevgili refikleri, meydana getirdikleri umur-ı hayriyeleri ve niyyat-ı aliyeleridir.”⁴⁷

Secde Suresi 30-31. ayetlerin tefsirini yaparken de terakki ile taarrucu birlikte kullanan Abidin Paşa, bu iki kelimenin madden merdivenle yukarı çıkmak anlamlarından çok manen yükselmeyi kastederek terakki ile miraç arasında bir yakınlık kurmuştur. Böylece “Rabbimiz Allah” deyip bunun gereğini yerine getiren kimselerin dünya ve ahiret selamet ve saadetine nail olacaklarını, maddi ve

45Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 28-29.

46Paşa, *Mesnevi* şerhinde Cebriyye ve Mutezile'den bahisle bu iki mezhep müntesiplerinin delalette olduğunu söylemiştir. Abidin Paşa'nın benzeri fikirlerini, kader ve irade hakkındaki itikadını yorumlayan bir metin için bkz. Özdiç, *Akl, İrade, Hürriyet*, 128, 186, 190.

47Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 30. Ayrıca Naziat Suresi 40-41. ayetlerin tefsirinde Allah'tan korkmanın iki dünya saadeti ve ruhani terakki sebebi olduğuna dair benzer bir değerlendirme için bkz. Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye*, 332-333.

manevi arzularının hem dünyada hem ahirette gerçekleşeceğini, dolayısıyla terakki/taarruc vaad edildiğini söylemiştir: Onlar dünyada da ahirette de arzularına ulaşacaklar ve “*mevt-i suri ve hayat-ı hakikiyeye nail ve hemîşe terakkiye ve taarruca mail*”⁴⁸ olacaklardır.

Ancak Paşa, hayatta üzüntü ve kederin de mevcudiyetinin farkındadır. Ona göre aslolan, her şeyde olduğu gibi bunlarda da hikmeti görmek, hüznü sebebiyet verecek şeylerin geçiciliğini bilip sabretmek, bunların maddi-manevi terakkiye, dolayısıyla saadete yaklaştıracağına kanaat getirmektir:

“Cefa ve safa iki cenah-ı manevidir ki dünyada cism u ruhun irtibatına ve ehl-i dil olanların terakkiyatına sebep olur. Mevsim-i şitada nebahar, leyde nehar, gamda mesar hiss ü derk etmeyenler mahrum-ı hikmettirler... Kâmil olan insan için her keyfiyette bir hikmet bir lezzet ve her vakada manen terakki ve saadet vardır.”⁴⁹

Yukarıda değindiğimiz üzere Abidin Paşa'nın dünyada saadete götüreceği vesileler arasında sıraladığı şeyler modern ilerleme kavramının sahip olduğu manalardan farklılıklar gösterir. Mesela klasik İslam ahlak kitaplarında tesadüf edilen bazı faziletleri sıralayarak bunlara sahip olmanın insanı dünyada mutlu edeceğinden bahseder. Buna göre, insanın sadık dostlarının, sevdiklerinin, iyi yol arkadaşlarının bulunması dünyada hakiki mutluluk sebebidir. Bazen mazide kalmış ama bugün de yazdıklarıyla bize yol gösteren müellifler ve kitapları da en az sahip olduğumuz hayattaki dostlarımız kadar kıymetlidir ve onları okumak bizi mutlu edecektir.⁵⁰ Tüm bunları ve daha fazlasını içinde gerçekleştirebildiğimiz, bize ariyet verilen zaman da saadeti temin edecek vasıtalar, belki de en mühimlerindedir.⁵¹

Bilindiği üzere tasavvufta ve İslam ilim geleneğinde seyahat, irşad ve manevi terakki için vazgeçilmez usullerdendir. Abidin Paşa da bir ahlak kitabı için nispeten “serbest” bir anlatımla seyahat vesilesiyle maddi manevi terakki edileceğini söyler⁵²; bundan sonra vapurla yapılan mutasavver bir Avrupa yolculuğu anlatmaya baş-

48Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 315- 316. Aynı eserde bir başka yerde “mirac-ı manevi” kullanımı için bkz. *Meâlî-i İslamiyye*, 344.

49Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 32-33.

50Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 48-50.

51Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 50-54.

52Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 54-55.

lar. Oldukça enteresan dikkatleri haiz bu hayali yolculukta⁵³ önce seyyahın karşılaşacağı, onu mutlu edecek dünya nimetlerini ve öğreneceği şeyleri tasvir eder.⁵⁴ Sonra seyyahın vapurda güzel bir hanımla tanışmasını ve ondan dolayı hissettiklerini uzun uzun resmeder.⁵⁵ Fakat nihayetinde bu hülyalı güzelliği de Abidin Paşa manevi güzelliğe bağlar, esas itibarıyla insanı mutlu edecek şeyin manevi hüsn olduğunu söyler.⁵⁶ Nitekim Paşa'ya göre dünyada saadet sebebi bir diğer şey de muhabbetir.⁵⁷ Öyleki “*kan hayat-ı hayvanî, aşk, hayat-ı insanidir.*”⁵⁸

3. SAADETİN SEBEPLERİNDEN MADDİ TERAKKİ: ULUM VE FÜNUN

Abidin Paşa'nın terakki tasavvurunun modern ilerleme kavramıyla yakınlaştığı en bariz nokta medeniyetin⁵⁹ en mühim teza-

53Paşa'nın *Saadet-i Dünya* eserinde hayali-musavver, bir tür uyanıkken görülen rüya şeklinde tertip ettiği bu kısım Meşrutiyet devrinde tesadüf edeceğimiz “Rüya” metinlerinin küçük ölçekte bir benzeri telakki edilebilir. Batı'da ütopya geleneğinin bizdeki karşılığı gibi olan, Meşrutiyet devri rüya temalı bu metinlerde de arzu edilen, hayalleri süsleyen bir dünya –modern Batı- tasvir edilmektedir. Mesela bkz. Molla Davudzade Mustafa Nazım Erzurumi, *Rüyada Terakki, Terakki ve Medeniyet-i İslâmiyeyi Ru'yet* (Dersaadet: Kader Matbaası 1329): 192.

54Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 55-68.

55Abidin Dino, Paşa'nın *Saadet-i Dünya*'yı yazdığı bu Akdeniz Valiliği yıllarını şöyle yorumlamayı tercih etmiştir: “Akdeniz'in masmavi güzelliği vali Paşa'yı oyalıyordu biraz. Gerçi İstanbul'dan uzak yaşıyordu, hatta bir çeşit sürgünlük sayılırdı bu valilik, bununla beraber maiyeti ve ailesi ile eski çağ kalıntıları arasında, denize karşı zaman zaman Mesnevi'yi yorumluyor, pek düşkün olduğu ada hanımlarına, Yunanca aşk şiirleri döktürüyor, Voltaire okuyordu.” Abidin Dino, “Anılar Defterinden Kopuk Sayfalar,” *Yeni Yüzyıl*, 18 Nisan 1995'ten nakleden Çetin, *Boğazdaki Aşiret*, 129.

56Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 68-71.

57Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 73.

58Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 75.

59Paşa'nın eserleriyle aynı tarihlerde yayınlanan Şemseddin Sami'nin kamusunda medeniyet şöyle tarif edilir: “*Ulum ve fünun ve sanayi semeratından bihakkın istifade ile hüsn-i halde ve refah ve asayişte yaşayış, hadariyet [köy ve kasabada sakin ve mukim olarak yaşayanların usul-i maişetine mensup ve müteallik, bedevi aksi, medeni; sefer ve harbin gayri olan, sulh ve asayişe mensup], terakki.*” Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî 2* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1900): 1315.

hürlerinin ulum ve fûnun⁶⁰ ile terakki ve saadet arasında kurduğu müspet irtibattır. Abdülhamid devri paşası olarak valilik yaptığı Adana'daki en mühim icraatlarından biri de modernizmin sembollerinden bir saat kulesini çarşının ortasına yaptırmasıdır.⁶¹ Ayrıca tarım için gerekli makineler, ulaşımı kolaylaştıracak köprüler, şoseseler, yollar, halkın su ihtiyacını karşılayacak çeşme ve şadırvanlar hep modern şehir hayatının tezahürlerinde onun damgasını taşır.

Sufi meşrep bir paşa olmasına ve mutasavvıfların dinî ilimlerî zahirî-bâtını olarak ayırmasına rağmen burada esas itibarıyla *İlm-i zahirî*⁶² dediğinde bilim/science kastedtiğini, klasik ilimler tasnifinde akli ilimlerden tabiiyyata (fizik ilimler) dair olanları gündeme getirdiğini söylemekte beis yoktur. Bize dış dünyanın bilgisini veren müspet bilimler –ki az sonra vereceğimiz iktibasta bu ilimlerden mesela zooloji ve botaniğe atıfta bulunuyor- ona göre güneş ışıkları gibi müstakbelin belirsizliğini ve karanlığını aydınlatmaktadır.

Modern Aydınlanma felsefesinin *nur-ışık* (lumière-light) sembolizminin bir açılımı olan güneş/hurşid benzetmesi, Paşa'nın ulum ve fûnunun lehinde yüklediği manayı göstermesi bakımından mühimdir. Müspet bilimler eşyayı anlamaya, onu kontrol edebilme-yeye yol açacak, teknik-teknolojik gelişmeleri sağlayarak önümüzü aydınlatacaktır. Bu sebeple bu bilgilere sahip olan kimseler de, toplumlar da zorluk ve yokluktan kurtulup mesut ve müreffeh bir hayat kuracaklardır. Bugünkü medeniyet⁶³ *ulum* ve *irfanın* (bura-

60 Çağdaş Türk Düşüncesi'nde ulum ve fûnun kelimelerinin anlam dünyalarına dair mühim bir ilk çalışma için bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, 126-160.

61 Taha Toros bu saat yapıldığında zamanın şairlerinden birinin düşürdüğü ebced hesabıyla tarihi şöyle nakleder: “*Ol Cenab-ı Abidin'e âbidîn eyler dual/ Zahiren saat çalar, manen hükümet seslenir/Çünkü ondan ruz u şeb vakt-i ibadet seslenir.*” Bkz. Taha Toros, “Abidin Dino,” *Tarih ve Toplum*, 21/121 (1994): 30.

62 Bu kullanıma “science” ya da “pozitif bilimler” karşılığı olarak İsmail Fenni'nin *Lugatçe-i Felsefe*'sinde (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341), Babanzade Ahmed Naim'in felsefe lüğatinde [İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012)] ve yine Babanzade'nin *Felsefe Dersleri*'nde [Cahid Şenel-M. Cüneyt Kaya, haz. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 40-54] tesadüf etmedik.

63 “Medeniyet-i hazırâ” kullanımına *Saadet-i Dünya*'da bir daha tesadüf edilmeyeceği gibi *Meâlî-i İslam*'da da bu tamlama yoktur. Kanaatimizce aslında bu dahi Paşa'nın zihin dünyasında “medeniyet-i hazırâ” fikrinin, Meşrutiyet münevverindeki yoğunluk ve öncelikte olmadığına bir işarettir.

da irfan kelimesini tasavvufi bir istilah olarak eşyanın hakikatına keşf ve ilham yoluyla vakıf olmak manasında değil, anlayış, bilme manasında kullanmıştır) terakkisi neticesindedir diyen Paşa modern medeniyetin vardığı noktanın mutlu bir hayatı temsil ettiğine inanır görünmektedir:

“İlm-i zahirî dünyada hurşid-i zahir gibidir (...) İlim, saadet ve rahatı calib, mezellet ve meşakkati rafi’ olup (...) dünyayı tezyin ve âna mensup olanları kâm-bîn eyler. Ulum ve fûnun, saadet-i hayatı istihsal için bir umman-ı hikmet-nûmundur. Medeniyet-i hazıra, ulumun eseri ve sada-yı velvele-endaz-ı terakkiyat, kezalik ilim ve irfanın inikasıdır (...) Bihakkın kamil olan bir sahib-i-i ilm u irfanın nazarında dünya ve mafihadaki esbab-ı devlet ve mes’adet müheyya ve muvaffakiyet ve kâm-bînî her canibden nümâ olur. Öyle bir insan-ı bahtiyar her nerede bulunsa makbul ve muteber (...) Ulum ve fûnunun esmar-ı saadet (...) Sureta bazı mertebe adi görünen ilm-i nebatat, ilm-i hayvanat ashabının bile hissiyatı cühelanın hissiyatından binlerce derece bâlâ-terdir.”⁶⁴

Bu ve benzer sebeplerle Paşa’ya göre insanların ilk vazifeleri kendileri, çocukları, akrabaları, mensup oldukları milletin fertlerini, nihayet tüm insanlığı bu ilim ve fenleri tedarik etmeye yönlendirmektir. Bu ilimler tahsil edilirken terbiyenin, yani ahlakın rolü büyüktür. Zira ahlaksız birinin bu ilimlere sahip olması beklenen faydayı hasıl etmeyecektir.

Ulum ve fûnunu *esmar-ı saadet* yani saadetin meyveleri olarak telakki eden Abidin Paşa, aşağıdaki satırlarda bu meyvelerin tafsilatını verir. Terakki bir bakıma mutluluk idealinin gerçekleştirilmesidir ve bu bilimde, sanatta, teknik ve teknolojik olarak tezahür eder. Buna göre elektrikten musiki sanatına, diplomatlardan sanayiye, tarih ilminden pusulaya, yeryüzünde insanoğlunun kendini ve dünyayı öğrenmesi neticesinde ortaya koyduğu ilimler ve bu ilimler vasıtasıyla icat ettiği her şey onu yükselterek aklen, manen ve madden zevk almasına vabestedir:

“(…) Elektrik, kimya, cerr-i eskal, fûnun-ı askeriye, fûnun-ı bahriye, fûnun-ı siyasiye, fıkıh, diplomatik fenni, hukuk-ı düvel, tarih, riyazat, ilm-i iktisat, fenn-i ziraat, fenn-i musiki ve hadd u hesaba gelmez fûnun ve sanayi ile beraber demiryolu, telgraf, telefon, fonograf, buharlı, buharsız makineler, elektirik nurları, matbaa, pusula ve sair hesapsız olan ihtiraat nev-i beni beşeri, nasıl tezyin, nasıl tabakat-ı ulviyeye is’ad eylediği vareste-i tafsil ü ispattır. Ulum ve fûnun ve sanayiin maddeten insana bahş eyledikleri fevaid ve esbab-ı saadet gayr-ı mütenahi oldu-

ğu misillu mensubinin hisseyledikleri lezaiz-i akliye ve terakkیات-ı kalbiye dahi kezalik bi-nihayedir!"⁶⁵

Abidin Paşa'nın askerî teknoloji, milletlerarası hukuk, iktisat, matematik, ziraat gibi sahalardaki gelişmelerle gündelik hayatı kolaylaştıracak telefon, buharlı buharsız makineler, matbaa gibi aletlerin icatlarını terakki olarak değerlendirmesi modern ilerleme kavramının sahip olduğu anlamlarla örtüşmektedir. Paşa'nın da zihninde modernleşen bir Osmanlı devleti için yollar, makineler, fabrikalar olmazsa olmaz hükmündedir. Deniz ve kara ticaretini kolaylaştırarak serveti arttıracak dolayısıyla saadet sebebi tren ve gemileri⁶⁶ deniz ve demir yollarını, kaldırımları, buralardaki nakil araçlarını, şehre ya da köye su getirecek kanalları, çeşmeleri, okulları açmayı, cami, mescid, türbe, minare, medrese, tekke, kütüphane, muvakkithane, hastane, telgrafhane, hapishane, gazhane, karakol, posta merkezi, belediye eczanesi, un fabrikası, vilayet matbaası için Avrupa'dan makineler getirilmesini, şehrin tulumbarlarla, arabalarla temizlenmesini, hatta "Ankara şehrinin manzara-i hariciyyesi mine'l-kadim gayet siyah ve adeta kasvetengiz bir halde iken ahiren tamamen beyaz siva ile manzarası güzelleştiril"mesini de "terakki ve ümranın vesait-i asliyesi ve servet u samânın vesail-i esasiyyesi" olarak görür.⁶⁷ Paşa, *civilization*un Türkçeye tercümesinde tercih edilen *medeniyet* kelimesi ile *ümranı* aynı manada kullanmakta, terakki ile ümranı birlikte zikretmekte beis görmez. Dolayısıyla yukarıda sıraladığımız medeniyetin vasıtalarını da Paşa'nın dünyevi ilerleme inancının bir tezahürü olarak yorumlamakta mahsur yoktur. Zaten Paşa Ankara'daki valiliği müddetince "terakki ve ümran ve tezyid-i servet u saman ve devam-ı asayiş u intizam"⁶⁸ için" çalıştığını takdim ettiği raporlarda da vurgulamıştır.⁶⁹

65 Abidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 59-60.

66 Abidin Paşa, *Defter*, 105, 155.

67 Abidin Paşa, *Defter*, 116-118.

68 Çağdaş Türk Düşüncesi'nde nizam ve asayiş kavramları da terakki meselesiyle yakından alakalıdır. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulması esnasında, Ahmed Rıza cemiyetin hedefleri ve takip edeceği siyaset hakkında kanaatlerinin kabul edilmesini talep etmiş, cemiyetin adının İttihat-ı Osmanî'den Auguste Comte'un ünlü *ordre et progrès* ifadesinin tercümesi olan *nizam ve terakkiye* çevrilmesini istemiştir. Cemiyet üyelerinin de *ittihad* kelimesinin muhafazası yolundaki ısrarları üzerine örgütün yeni ismi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olmasına karar verilmiş. Bkz. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 23: 476.

69 Abidin Paşa, *Defter*, 120-21.

Batı'da endüstri devriminin dolayısıyla servet birikiminin en önemli iki ayağı olan şimendifer ve gemi gibi nakil araçlarına sahip olmak II. Abdülhamid devrinin siyasetine damgasını vurduğu gibi medeniyet tasavvurunu şekillendiren en mühim unsurlardan- dır denilebilir. Yukarıdan beri ifade etmeye çalıştığımız gibi Abidin Paşa'nın dünya tasavvurunun başat iki fikri olan saadet ve terakkiye giden yola da medeniyetin bu araçlarıyla varılmaktadır. Onun, insanı "*hilkati mükerrem ve faal yaratılmış*" tarif etmesini Şemsettin Sami gibi mütefekkirlerin metinlerinde⁷⁰ karşımıza sıklıkla çıkacak "İnsan tabiatı icabı medenidir"⁷¹ fikrinin bir nüvesi olarak görebiliriz. Bu cümlede kastedilen insanın tek başına yaşayamaz oluşunun yanı sıra, birlikte yaşamının gerekleri ve ihtiyaçlarını temin etmeye gösterdiği tabii meyli ve kabiliyeti, maarifte, teknik ve teknolojide gelişme gösterebilmesidir. Dolayısıyla insan, kendisini sarıp sarmalayan bu dünyada yaratıldığı için onu refah ve menfaatlerine daha uygun hale getirebilmek, saadetine mâni olabilecek şeyleri ortadan kaldırmak üzere etrafına bakar, tabiiattan ilham alır, çareler üretir. Medeniyetin bir tür sihri olan şimendifer de mesela bu çarelerden biri, uzağı yakın eden bir saadet vesilesidir. Hatta sufi meşrep Paşa şimendiferi "tayy-i mekan" aracı olarak tavsif eder:

"Şimendüfer lafzı bir sihr-i medeni bir meserret ve saadet-i akl u kalbidir nevi benî beşer hilkat[en] mükerrem ve faal yaratılmış olduğundan içinde bulunduğu küre-i arzı kendi seyr u temaşasına kendi refah u menfaatine mahsus bir saha-i füyûzât-ı fezaid ve ihsâ eder (...) tayy-i mekan için şimendüfer gibi kati-i mesafat naşir-i füyuzat bir ihtirai meydana getirdikten sonra değil insan tuyûr ve zü'l-cenaha gıpta-resân olsun belki cihan-ı havada bulunan mahlukat şimendüfer gibi seriü'l-hareke bir bediayı görünce giriftar-ı hayret olup bu bediayı istib'ad edeler (...)"⁷²

Abidin Paşa'nın ilimlerde ve fenlerde terakki eseri olarak gördüğü diğer bir husus da maariftir. Abdülhamid devri Osmanlı paşaları maarife hizmet etmeyi aynı zamanda din ve devletin muhafazası, ayrıca terakkisi gibi yüce bir gayenin parçası olarak telakki etmiş-

70 Mesela Şemseddin Sami 1881 tarihli "Medeniyet" başlıklı makalesinde insanın müçtemian yaşayan bir varlık olduğuna dikkat çeker. Bkz. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 250-251.

71 İbanoğlu, "Terakki Fikri," 166-167.

72 Abidin Paşa, *Defter*, 106.

lerdir.⁷³ Modern eğitim süreçlerinin Osmanlı maarifinde olabilmesinin imkanlarını arayan Abidin Paşa da, vazife başında bulunduğu yerlerde “geri kalma”nın önüne geçmek, terakkiyi sağlayabilmek için modern okulların açılmasını sağlar. Ankara’ya vali tayin edildiğinde burada sadece bir rüşdiye olduğunu, adı idadi olan bir mektebin de merkezde bulunduğunu bunun ise sadece dört duvardan ibaret olduğunu, kasaba ve köylerde ibtidai mektebinin dahi bulunmadığını görünce,

“(…) terakki-i maarife hizmet edecek vesaitin kemal-i süratle mevki-i icraya vaz’ı lüzumu her şeyden ziyade nazar-ı itinaya alınarak sâye-i feyz-vâye-i hazret-i hilafetpenahide Ankara vilayeti[ni] nimet-i maarifden hissedar-ı feyz u saadet olacak bir mertebe-i bâlâterine îsâl eyledim.”

der. Bu meyanda Ankara’da idadi küşad ederek iki yüz talebenin burada tahsile başlamasını sağlar. Kız ve erkek talebenin devam edebileceği Medrese-i Hamidiye’yi açar, nitekim bu okullar da zamanla *asar-ı terakki* gösterir. Sıbyan mekteplerini de “*usûl-i cedid terakkiye tevafuk edecek bir derecede ıslah ve tanzim*” eder.⁷⁴ Köylerdeki ibtidai mekteplerinin terakkisi için de köy imamı vi-

73 Hususen II. Abdülhamid devrinde eğitimi ve müterakki birer vatandaş yetiştirme gayesinin aynı zamanda iktidarı tahkim etmeye matuf olduğu iddiası ve Osmanlı paşalarının bu konuda icra ettikleri role dair bir metin için mesela bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağlalı Güven (İstanbul: YKY, 2007), 125-132. Ayrıca devrin eğitim politikalarını ele alan eser için bkz. Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkar*. Yine, hal’inden önce yayınlanan, askerî rüşdiyede okutulmak üzere hazırlanmış bir kitapta II. Abdülhamid’i “kâfil-i terakkiyât-ı mülk ü devlet” olarak tarif eden yazar, bu mülk ve devlet için bais-i terakkinin ne olduğunu hemen aşağıdaki satırlarda zikreder: “*Askerî rüşdiyede okutulacak dini meseleler feyz-i intişarı umum için bais-i necat u selamet ve ordu-yı hümayun için en büyük silah-ı muvaffakiyettir. Bircümle fezâil-i beşeriye, kâffe-i kemalât-ı insaniye din ile kaimdir. Din mihver-i intizam-ı âlemdir. Kâfil-i beka ve şevket-i ümemdir. Bir heyet bir hükümet düşünülemez ki efradı beynine zaaf-ı din illet-i müdhîşe-i müstevliyesi düşün de akıbet ânın intizam ve mamuriyetini kuvvet ve miknetini hatta devam-ı hayatını tehlikeye ilka etmesin. Bir kavim bir devlet tasavvur olunamaz ki efradı arasında salabet-i dinîye cây-gir-i istikrar ve kemal olsun da nihayet ânın satvetini şevketini şöhretini medeniyetini gözler kamaştırarak derecelere îsal eylesin. Asker din ile yürür. Amele din ile çalışır. Memurin din ile hizmet eder. Medeniyet din ile ileri gider.*” bkz. Mazhar (Mekteb-i Harbiye-i Şahane Kitabet Muallimi), *Misbahu'l-Felah Mufassal Bir İlmihal 1* (Dersaadet: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1312), 12.

74 Abidin Paşa, *Defter*, 30-31.

layetlere çağrılıp yeni usullerle talimden geçirilirler, tedris sonunda bunlara mezuniyet vesikası, şهادetname verilir. Paşa, sadece Ankara’da yeni usul eğitimden geçen altı yüz hocadan bahseder.⁷⁵

Görüldüğü gibi Abidin Paşa medeniyetin semeresi olarak kabul ettiği teknik teknoloji ve eğitim sahalarındaki terakkiyi aynı zamanda İslam’ın bir talebi varsayar. Bu hususta 18. yüzyıldan beri “İslam mâni-i terakki değildir” iddiasını seslendiren Tanzimat ve Meşrutiyet devri mütefekkirleriyle aynı kanaattededir.

4. İSLAM TERAKKİYE MÂNİ MİDİR?

Çağdaş Türk Düşüncesi’nde “İslam fitri ve akli bir dindir” hemen hemen kabul görmüş bir hükümdür. Bu hüküm aynı zamanda “İslam terakkiye mâni değildir” iddiasıyla irtibatlıdır. Zira fitrat dini olan İslam’ın vaz ettiği emir ve nehiyeler insanın maddesi ve manasıyla çelişmez, aksine onun bu iki tarafını da geliştirmeye, iyileştirmeye yarayacak şeyleri desteklediği gibi bunları tahkim etmeye matuftur. Dolayısıyla fitratlarına uygun bir kitap olan Kur’an’ın nüzulünden itibaren ona inanıp emirlerini tutanlar ruhi, fikrî, içtimai, siyasi, iktisadi bakımdan terakki edip dünya-ahiret saadetini kazanmış, bunda tembellik gösterenler her açıdan geri kalmışlardır.⁷⁶ Abidin Paşa da özetlemeye çalıştığımız bu yaklaşıma sahiptir, denilebilir.

Nitekim Al-i İmran Suresi 145-146. ayetlerini “(...) her kim ki dünyanın mükâfatını ister, dünya mükâfat ve lezaizinden veririz ve her kim ki ahiretin mükâfat ve saadetini ister ise ona ahiret mükâfat ve saadetini veririz; şükredenlere kariben ihsan kılarız.” diye tercüme eden Abidin Paşa devamında dünya lezzetlerine erişmek isteyenlerin bu yönde çalışacağını ifade eder. Avrupalılar da uzun zamandır dünya nimetlerinden istifadeyi talep ettiklerinden bunların tedariki için lazım gelen sebeplere sarılmışlardır. Avrupalıların dünyada refaha erişmiş olmalarını “dünya nimetleri onu isteyeneye verilir” Kur’an’i hükümden yola çıkarak izah eden Paşa “tanrının buyurduklarını akıl ile düşünmüşler, taşınmışlar; peygamberin gösterdiklerini derin derin düşünmüşler, anlamışlar. O

⁷⁵Abidin Paşa, *Defter*, 33.

⁷⁶Hususen Meşrutiyet devri münevverlerinin metinlerinden yola çıkarak bu meselelerin değerlendirilmesi için bkz. İbanoğlu, “Terakki Fikri,” 269-304.

milletler ki dünyaları için düşünmüşler, bulmuşlar; gelecekləri[ni] de düşünmüşler, çalışmaya koyulmuşlar. O milletler ki yerlerini yurtlarını kazanmışlar, donatmışlar; onu yaşatmayı düşünmüşler, iletmeden geri kalmamışlar” demektedir.⁷⁷ Yani ona göre Allah istek ve gayret nispetinde mükâfat vereceğini bildirmiştir. Buna uymayanın netice hasıl etmesi imkansızdır. Bu nedenle dünya ve ahirette saadete ermek isteyen her ikisi için de çalışmakla mükelleftir. Ancak bu takdirde teali ve terakki mümkün olacaktır. Nitekim dünyası mamur olanın ahireti de mamur olacaktır itikadıyla müslümanlar bunu gaye edindiklerinde İspanya'da medeniyette terakki etmişler, dünya lezzetlerinden istifade edebildikleri bir hayat yaşamışlardır:

“(…) Mesela dünya lezaizini arzu ile o arzuya muvafık surette çalışanlar dünya lezaizine nail olurlar. Nitekim zamanımızda Avrupalıların ekserisi lezaiz-i dünyeviyeye şiddetle rağib olmaları hasebiyle o lezaize destres olmak esbabı kendileri için halk edilmiş ve nice ihtiraat-ı azime vücud-pezir olmuştur (...) Avrupa ahalişi niçin nail-i lezaiz-i binihaye ve ehl-i İslam bu lezaizden bibehre olmuş olsun? Cevabı meydandadır: Cenab-ı Hüda arzu ve mesaiye göre i'ta-yı mükâfat buyuracağını aklın hilkatı gününden ve siyyema Kuran-ı azimüşşanın şeref-nüzulundan beri nev-i beni beşere beyan ve ayan oldu. Mesela mümkün müdür ki ziraatle meşgul olan mahsulat toplamasın? (...) mesai-i makbule ve meşrua ile taharri ve o vecihle dareynde teali ederler. Bilfarz Araplar İspanya'da iken nail oldukları medeniyet o sırada Avrupalılar için bais-i hayret idi hâlbuki o hengâmda Arapların dini din-i İslam ve Avrupalıların mezhebi Hıristiyan idi. Eğer lezaiz ve saadet-i dünyeviyeye din mâni olmuş olsa İspanya'da asırlarca bulunmuş olan Arapların meydan-ı

77 Paşa'nın bu görüşlerini dile getirmesinden yaklaşık çeyrek asır sonra Batı'nın ezici üstünlüğü metinlerde daha hissedilir hale gelmiş, İslam'ın esaslarının alınıp hayata tatbikinde müslümanların onlara yetişemeyip inhitat ettiği müşterek ana fikir olarak yerini almıştır. Meseleyi daha iyi görebilmek için mesela şununla karşılaştırınız: “(…) *asıl maksadımız din-i mübin-i Ahmedî'nin insanı ulum ve fûnun ve hikmet ve medeniyet daire-sinde harekete saik olduğunu bi'l-izah bir müddetten beri mukteza-yı din-i Muhammediye tevfiik edemediğimiz hareketlerimizin hakâik-i maddiye ve maneviyeye tevfiikan daima dünyevi ve uhrevi tealiye matuf olmasını temine çalışmaktan ibarettir. Zira Frenklerin esasını bizden alıp da bu kadar ileri götürdükleri fûnun ve sanayi sayesinde azim bir kuvvet sahibi olarak tağallüpleri âlem-i İslam'ın ise mücerred din-i İslam'ın en ziyade emrettiği hikmetlerden gafletle saadet-i dâreyini müstelzim ulum ve fûnun-ı naflia ve sanayi-i müfideyi terk etmelerinden naşi pek şayan-ı esef bir zaafa düşmeleri tahammül olunur ahvalden değildir.*” Milaşı İsmail Hakkı, *Din-i İslam ve Ulum ve Fûnun* (Dersaadet: Numune-i Tibaat, 1327), 9-10.

medeniyette ilerlememesi ve Avrupalıların o asırlarda geri kalmaması iktiza eder idi (...) lezaiz ve saadet-i dünyeviye din mâni değil.”⁷⁸

Endülüs medeniyeti örneği vererek Abidin Paşa aslında medeniyet ve terakkinin maddi refah, siyasi iktidar, içtimai nizam, sanat ve ilimlerin görece gelişmesi olduğunu ifade etmektedir. Tarihte bir müslüman topluluğu tüm bunları sağlayabildiğine göre “lezaiz ve saadet-i dünyeviye din [İslam] mâni değil” dir, demektedir.

Hazreti Peygamber’e salat ve selamı emreden Ahzab Suresi 21. ayetin tefsirinde de Paşa, şeriatin bütün hükümlerinin medeniyetin kabul ettiği esaslarla mutabık olduğunu, insanoğlu için çalışmaktan faydalı başka bir şey bulunmadığını vurgular. İslam şeriatine göre insan ruhaniyetini yüceltmek, aklını aydınlatmak, ferdi ve içtimai kuvvetini arttırmakla, güçlenmekle mükelleftir. Ayrıca Allah’ın kâinata koyduğu nizam zaten ulum ve fününun sebebidir. Dolayısıyla İslam terakkiye mâni değil aksine medeniyetin menbaı ve müşevvikidir. Şöyle diyor:

“Şeriat-ı mutahharanın kaffe-i ahkamı medeniyetin kabul eylediği kavaidin esası olduğu sahib-i mütalaa olanlar için kabil-i inkâr mıdır? Ben-i beşer için çalışmaktan başka faydeli bir şey olmadığı Kur’an-ı azimüşşanda sarahaten emr olduğu kadar başka hangi kitapta emr u izbar olundu? Tezyid-i ruhaniyet, tenvir-i akl u hikmet, tevfir-i kuvvet u miknet için Kur’an-ı azimüşşanda ferman buyurulan iradatın hikmeti her zat-ı munsife göre bir ferman-ı emr-i celidir. Bedenin sıhhat ve selameti hakkında şeriat-ı mutahharanın Cenab-ı Hakk’ın yarattığı mükemmel nizamın ulum ve fünün gibi bir neticesi var. Medeniyetin kabul ettiği kaideleri İslam şeriatı teyid eder: Tezyid-i ruhaniyet, tenvir-i akl ve tevfir-i kuvvet.”⁷⁹

Bu iktibasta da görüldüğü üzere manevi terakki (tezyid-i ruhaniyet) ile maddi terakkiyi birbirinden ayırmayan Paşa, modern bir yaklaşımla aklın tenvir/aydınlanmasını, kuvvet sahibi ve sağlıklı olmayı, ulum ve fününu medeniyetin esasları arasında sıralamak-

78Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye*, 46-48. Paşa’nın bu görüşleriyle Aksekili’nin şu cümlelerini mukayesede fayda var: “Beşeriyeti fitraten müstaid olduğu tekâmüle isal edecek desâtir ancak müslümanlıktır ve beşerin terakkiyat-ı ilmiye sahasında atmakta olduğu her hutve, edyân-ı sâireden tebâüd ve fakat bizim fitri olan dinimize bir takarrübtür. Çünkü bilcümle ahkâm-ı İslamiyenin hedefi, tekâmül-i ferdi ve bilhassa tekâmül-i içtimai ve siyasi sayesinde ale’l-ıtlak beşeriyeti evvela ve bizzat bu alemde, saniyen dâr-ı ukbâda mesudiyete isal ve nâil-i kemal etmektir.”

79Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiye*, 220-221.

tadır. Aklın insan ve kâinat hakkında malumatının artması neticesinde bunlara Allah'ın koyduğu esaslar, ölçüler, yasalar⁸⁰ keşfedilip medeniyete hizmet etmek üzere bunlardan istifade edilecektir. Her ne kadar aklın nasıl daha fazla aydınlatılacağı, kuvvetin neler olduğu ve nasıl temin edileceği, kâinattaki nizamın tam olarak ne olduğu hususlarını Paşa derinlemesine ortaya koymamışsa da dönemin diğer metinleri, en mühimi ruhuyla birlikte düşünüldüğünde kastettiklerini anlamak çok da güç değildir. Buna göre insanoğlunun tabiata dair bilgisinin mükemmelleşmesi, bilgisinin artması nispetinde daha mutlu, daha sağlıklı, daha güçlü, nizam ve asayiş içinde yaşayacağı ideali aynı zamanda İslam'ın esaslarıyla örtüşmektedir.

SONUÇ

Çağdaş Türk Düşüncesi'nin mühim meselelerinden terakki pek çok başka kavramla olduğu gibi saadette de kuvvetli bir biçimde ilişkilendirilmektedir. 18. asırdan sonra Türk-İslam düşüncesine modern Batı dünyasının mahsulü *progress* fikrinin tercümesi olarak giren terakki kelimesine geçmişte sahip olduğu manevi kemal anlamına ilaveten, dünyevi ilerleme eklenmiştir. Böylece, müreffeh hayat, sıhhatli ve uzun ömür, askerî güç, siyasi iktidar, müspet ilimlerde gelişme, teknik-teknolojik donanım, içtimai asayişin temini şeklinde sıralanabilecek medeniyetin esaslarını üst seviyeye çıkarmak gibi manalar kazanmış, bunların varlığı aynı zamanda içtimai-ferdî saadette ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle, Türkçede zaten tedavüldeki bu kelimenin Osmanlı modernleşmesine paralel olarak kazandığı anlamları görebilmek, müradiflerini, kendisiyle ilişkili-ilişkisiz, uzak-yakın diğer kelime öbeklerini tespit edebilmek meselenin vuzuhu için mutlaka başvurulması gerekli usuldendir.

Bu çalışma da terakki ve saadet kavram ikilisinin kimler tarafından ne şekilde kullanıldığı, bu iki kelimeye hangi anlamlar yüklediği soruları eşliğinde hemen Meşrutiyet öncesi devletin farklı

80Pozitivizmin mühim esaslarından "Tabiat kanunu" Çağdaş Türk Düşüncesi'nde Allah'ın yeryüzüne koyduğu nizam, sünnetullah, hatta nevâmis-i hilkat olarak çevrilmiştir. Buna göre mücadele-i hayat, ıstıfa, verrat gibi hususen tekâmül felsefesinin kavramları aynı zamanda Allah'ın kainata koyduğu nizamın parçaları olarak algılanmıştır. İbanoğlu, "Terakki Fikri," 84-100; Özdiñç, *Akil, İrade, Hürriyet*, 337-344.

kademelerinde görev almış derviş meşrep bir Osmanlı mütefekkeri olan Abidin Paşa ve eserlerini böyle bir çerçevede ele almıştır.

Abidin Paşa'nın Devr-i Hamidî'de kaleme aldığı tefsir, ahlak ve siyasetle alakalı eserlerinde terakkiyi dünyevî ve uhrevî saadet olarak tasavvur ettiği görülmektedir. Mutlu ve mutmain bir müminin kaleminden çıktığı söylenebilecek *Saadet-i Dünya ve Meâlî-i İslamiye* ile farklı dönemlerde valilikleri esnasında tuttuğu raporlarda Paşa'nın terakki tasavvuru bazı açılardan Batılı manadaki *progress* ile benzeşse de bazı noktalarda ayrılmaktadır.

O öncelikle terakkiyi zamanı ifade eden bir tabir olarak kullanmaz. Yani *progress*'de olduğu gibi çizgisel bir ilerlemeden bahsetmez. Önceyle sonra arasında mükemmellik bakımından bir zıtlık kurmaz. Dolayısıyla insanlığın tarih boyunca ilkel, vahşi bir halden medeni bir hale evrildiği iddiasına en azından bu metinlerde tesadüf edilmez. Paşa bu metinlerin hiçbir yerinde vahşi insandan bahsetmez. Vahşi insandan bahsetmediği gibi, insanlığı tek ve bunun dünya tarihi içinde ilerleyen evrensel bir şey olduğunu da iddia etmez.

Abidin Paşa bir devlet adamı olmakla birlikte terakkiyi Meşrutiyet münevverinde görüldüğü üzere siyasi bir eğilimin tezahürleri yani monarşi karşıtlığı, hürriyet ve müsavat taraftarlığı şeklinde kullanmaz. Eserlerinin başında II. Abdülhamit Han'a olan bağlılığını ve onun sayesinde bu eserleri kaleme aldığını dile getiren Paşa, terakkiyi istibdat aleyhtarlığı olarak vazetmez. Böylece metinlerde devletin inhitatından bahsedilmediği gibi dinin/ahlakın zafiyetine/çöküşüne dair bir kaygı olduğuna dair de işaret yoktur.

Abidin Paşa esas itibarıyla, İslam ahkâmının doğru anlaşılıp tatbik edilmesi durumunda uhrevî terakki ve saadete ulaşılacağı gibi dünyevî ilerlemenin imkânlarını vurgulamayı tercih etmiştir. Şeriatin yani Kur'an'ın hakikatine uygun davranılması durumunda iyiyeye, güzele doğru gelişimin her zaman mümkün olduğuna inanması sebebiyle terakki onda dinî bir ümittir. Yani ona göre, hakiki bir mümin dünyada ve ahirette kendisinin mutlu olması için indirilen bu dine muvafık bir hayatı benimsediğinde daima terakki eder, kendisi ve içinde bulunduğu toplumu her bakımdan geliştirecek sebepleri yakalamak için çalışır. Bu iman ve çalışmanın neticesinde hem maddi hem manevi olarak terakki vuku bulur. Manevi terakki iman ve ahlakın güzelleşmesi, maddi terakki de aklın daha çok kullanılması, maarifin gelişmesi sayesinde ulum ve fünunda görülecek gelişmeler, cemiyet hayatında asayişin sağlanmasıdır.

Buna göre okullar, hastaneler, çeşmeler, yollar, köprüler, karakollar, zabtiye ve posta telgraf merkezleri, gemiler, trenler, aydınlatma, matbaa hep bu terakkinin tezahürleridir.

Dolayısıyla Paşa İslam terakkiye ve elbette dünyada da saadete kavuşmaya mâni bir din değildir, der ve bunu ayetlerle ve hususen *Mesnevi*'den yaptığı iktibaslarla delillendirir. Bu bakımdan Çağdaş Türk Düşüncesi'nde benzerine sıkça rastlanılan dinin kaynaklarına, modern dünyanın taleplerine cevap aramak için başvurulması usulü Paşa'nın eserlerinde de görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Abidin Paşa'nın Osmanlı toplumunda İslam'la şekillenen ahlak nizamını, geleneksel dünya tasavvurunu tenkit sadedinde doğrudan hedef almamasıdır. Dünya zevklerini terk, kaderi bahane edip çalışmaktan kaçmak gibi modernleşme döneminde sıklıkla tenkit edildiğini gördüğümüz itikatların aksine o geleneksel İslam düşüncesinin başka bir boyutunu tasvir eder. Ona göre dünya lezzetlerinden kararınca istifade etmek esas itibarıyla Allah'ın bahşettiği saadet menbaı nimetlere layıkıyla mukabelede bulunmak anlamına gelmektedir. Bunlardan istifade etmemek mutsuzluk sebebi olacağı gibi terakkinin önünde de engeldir. O halde aslolan dünya ve ahiret saadetini kazanabilmek için manen ve madden güçlenmek, terakki etmek gerekir. Bu bakımdan Abidin Paşa'yı *naif terakkiperver* şeklinde adlandırmak, özellikle maddi terakkiyi gaye değil dareyn saadeti için bir vasıta olarak gördüğünü söylemek şimdilik kaydıyla belki mümkündür.

KAYNAKÇA

Abidin Paşa. *Saadet-i Dünya*. Rodos: Matbaa-i Vilayet, 1312.

----. *Alem-i İslamiyet. Müdafaa*. İstanbul: Malumat Gazeteleri ve Tahir Bey Matbaası, 1315.

----. *Meâlî-i İslamiye*. İstanbul: Malumat Kitaphanesi, Tahir Bey Matbaası, 1316.

----. *Defter-i Abidin Paşa*. Mehmed Zeki Pakalın, 24: 337. Süleymaniye Ktp. [Aksekili] Ahmed Hamdi. "Müslümanlık Beşeriyetin Tekâmülünü İstihdaf Eder". *Sırat-ı Müstakim* 20/495 (1338): 9-11.

Aktaş, Yusuf İzzettin. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Baha Tevfik. *Felsefe-i Ferd*. Dersaadet: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1332.

- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: YKY, 2002.
- Bursalı Mehmed Tahir. “Eski ve Yeni Ahlak Kitaplarımız-3”. *Sırat-ı Müstakim* 1/22 (1324): 346-347.
- Çelik, İsa-Birol Yıldırım. “Ankara Valisi Abidin Paşa’nın Mesnevî Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri,” *I. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 03-04 Mayıs 2017*. Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.
- Çetin, Mahmut. *Boğazdaki Aşiret*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2002.
- Çeri, Bahriye. *Böyle Bir Hayat Güzün Dino*. İstanbul: YKY, 2022.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*. Çev. Osman Akinhay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. Çev. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: YKY, 2007.
- Dilbaz, Mahmut. *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Erdem, Hüsameddin. “Osmanlı’da Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri,” *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000): 25-64.
- Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Çev. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Hanioglu, Şükrü. “İttihat ve Terakkî Cemiyeti.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23: 476-484.
- [Hoca Tahsin]. “Tarih-i Terakki 1”. *Mecmua-i Ulum* 5 (1297): 353-370.
- Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliya* 3. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- İbanoğlu, Fulya. “II. Meşrutiyet’te Terakki Fikri.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- , “Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: ‘Darvin’e Cevab İrşadu’l-Ġâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin’ İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili.” *Artuklu Akademi* 5/2 (2018): 271-340.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- , *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz/Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- , *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- , *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Koselleck, Reinhart. *İlerleme*. Çev. Mustafa Özdemir. Ankara: Dost Yayınevi, 2007.

- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* 3. İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.
- Mardin, Ebul'ulâ. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.
- Mazhar (Mekteb-i Harbiye-i Şahane Kitabet Muallimi). *Misbahu'l-Felah Mufassal Bir İlmihal* 1. Dersaadet: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1312.
- Milashlı İsmail Hakkı. *Din-i İslam ve Ulum ve Fünun*. Dersaadet: Numune-i Tıbaat, 1327.
- Molla Davudzade Mustafa Nazım Erzurumî. *Rüyada Terakki, Terakki ve Medeniyet-i İslamiyeyi Ru'yet*. Dersaadet: Kader Matbaası 1329.
- Musa Kazım. *Devr-i İstibdat Ahvali ve Müsebbibleri*. Dersaadet: Karabet Matbaası, 1327.
- Neumann, Christoph K. *Araç Tarih Amaç Tanzimat*. Çev. Meltem Arun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Özdiñç, Rıdvan. *Akıl, İrade, Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli* 1. haz. Mehmet Metin Hülagü. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Pala, İskender. "Abidin Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1: 310.
- Revnakoğlu'nun İstanbul'u, İstanbul'un İç Tarihi: Fatih* 3. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. Çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Şemsettin Sami. *Kamus-ı Türkî* 2. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1900.
- Til, Enis Tahsin. *Gazeteler ve Gazeteciler*. Haz. İbrahim Şahin. Ankara: Bilge Yayınları, 2004.
- Toros, Taha. "Abidin Dino." *Tarih ve Toplum* 21/121 (1994): 28-34.
- Türkdoğan, Orhan. *Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2009.
- Üke, Meryem. "Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Ülgener, Sabri F. *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

Yıldız, Emrah. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarih Yazımında Dünya Algısının Dönüşümü*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017.

Yıldız, Melek Güneş. *Darülfünun'da Ahlak Dersleri Programlar-Ders Notları-Hocalar*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.

IDEA OF PROGRESS AND HAPPINESS IN ABIDIN PASHA

Abstract

Terakki, which is generally used in Turkish to mean “spiritual rise of individuals and societies”, gained similar meanings to the word progress, meaning linear progress, after the 18th century. The belief that progressive societies are happier has been included in the content of the word. This situation resulted in the word terakki indicating two different meanings in Turkish: Material and spiritual terakki.

The use of the word terakki in the texts of different names in different periods, in terms of temperament and profession, and the similarities with its meanings in ancient literature and the points where they differ will contribute to both a better understanding and the intellectual biographies of the names who use it in their texts. As a matter of fact, the use of the word terakki by Abidin Pasha, a bureaucrat of Sufi disposition, in his works on exegesis and ethics in *Devr-i Hamidi*, is a remarkable example of what he understands when he says happiness.

In this study, attention is drawn to Abidin Pasha's perception of material terakki as technical-technology and spiritual terakki as moral terakki seen as a result of the proper implementation of Islam; The meanings he attributed to the word terakki and the connection it established with happiness were identified and analyzed.

Keywords: Abidin Pasha, Progress, Happiness, Evolution, Civilisation, Darwinism.

